

Munich Personal RePEc Archive

**Financial position and business efficiency
in Serbian agriculture in transition
(1990-2002)**

Bukvić, Rajko

Geographical Institute “Jovan Cvijić” Serbian Academy of Sciences
and Arts

9 December 2003

Online at <https://mpra.ub.uni-muenchen.de/70386/>
MPRA Paper No. 70386, posted 31 Mar 2016 15:15 UTC

**FINANSIJSKI POLOŽAJ I EFIKASNOST
POSLOVANJA
POLJOPRIVREDE SRBIJE U TRANZICIJI (1990–2002)¹**

***FINANCIAL POSITION AND BUSINESS EFFICIENCY
IN SERBIAN AGRICULTURE IN TRANSITION
(1990-2002)***

Bukvić, R.²

Apstrakt

U radu se analiziraju finansijski rezultati poslovanja poljoprivrede Srbije tokom perioda 1990–2002. godine, na osnovu završnih računa preduzeća i zadruga za posmatrani period. Pokazana je generalna tendencija pogoršavanja svih posmatranih pokazatelja, do koje je došlo i pored značajnih promena kroz koje je ova privredna oblast prošla (povećanje broja preduzeća uz značajno smanjivanje broja zaposlenih, što je rezultovalo i višestrukim smanjivanjem broja radnika po preduzeću, odnosno zadruzi). Negativni pokazatelji poslovanja naročito su pogoršani u dvema poslednjim godinama, što je svojevrsan izraz zapostavljanja ove delatnosti nakon promena izvršenih u 2000. godini, a što je neodrživo u uslovima u kojima naša zemlja treba da otpočne s pripremanjem za priključenje evropskim integracijama.

Ključne reči: poljoprivreda, tranzicija, finansijski položaj, efikasnost.

Abstract

This paper is analysing financial results of agricultural business in Serbia during 1990-2002, based on firm's and association's final accounts covering that period. General tendency of all covered topics of getting worst has been noticed, (inspite the fact that a lot of new firms were registered and a lot of workers were losing their jobs). Negative tendencies are noticed particularly in the last two years, showing great level of neglection after reforms done

---

¹ Rad je deo istraživanja na projektu "Razvoj i strukturne promene agrarne privrede i ruralnih područja" koji finansira Ministarstvo za nauku, tehnologije i razvoj RS (Projekat br. 2004)

² Dr Rajko Bukvić, viši naučni saradnik, Institut za ekonomiku poljoprivrede, Beograd, Bulevar Kralja Aleksandra 70

during year 2000, absolutely not suitable for the preparing of the European integrations.

Key words: agriculture, transition, financial position, efficacy.

Uvod

Posle oktobarskih promena 2000. počelo se, čak i u nekim zvaničnim dokumentima naših ali i međunarodnih institucija³, govoriti o otpočinjanju procesa tranzicije u Srbiji tek od tih događaja, odnosno političkih i ostalih promena koje su njima inicirane. U ovom radu se, ipak, proces tranzicije u Srbiji posmatra u kontinuitetu tokom poslednje decenije XX i početnih godina ovog veka.⁴ Ovo je, naravno, dovoljno dug period da bi se mogle sagledati određene tendencije i prilično realno oceniti određeni rezultati, iako je, naravno, s obzirom na dubinu promena, odnosno poremećaja, prouzrokovanih pomenutim procesima, još previše rano da se daju konačne ocene i konačni rezultati celog procesa tranzicije.

U ovom radu biće posmatrani i analizirani, shodno prethodno datim napomenama, rezultati poljoprivrede⁵ Srbije tokom perioda 1990–2002. godine, dobijeni na osnovu završnih računa preduzeća i zadruga. Pri tome ću se ograničiti na finansijske rezultate ove privredne oblasti postignute u posmatranom periodu, što svakako predstavlja značajno suženje fokusa posmatranja, posebno kada su u pitanju delatnosti kakva je poljoprivreda, gde su i fizički pokazatelji poslovanja izuzetno važni⁶. Drugo ograničenje analize koja sledi proističe iz svojinske i organizacione strukture poljoprivrede Srbije, naime iz velike zastupljenosti individualnog sektora koji i pored značajne tržišnosti svoje proizvodnje nema status pravo robnog proizvođača i shodno tome ne vodi

---

³ Videti, na primer: *Ekonomski pregled – Savezna Republika Jugoslavije 2001*, Savezni sekretarijat za razvoj i nauku, Beograd, 2002.

⁴ Ako se proces tranzicije shvati kao proces prelaska sa komandne na tržišnu privredu, onda se postavlja pitanje njegovog stvarnog početka, bar kada je privreda Jugoslavije u pitanju, pa bi se s puno prava moglo govoriti o otpočinjanju ovog procesa još na početku 50-tih godina XX veka. (Videti, na primer, uvodno saopštenje Branka Horvata na naučnom skupu *Makroekonomsko planiranje i tranzicija*, Zbornik: *Makroekonomsko planiranje i tranzicija*, Savezni sekretarijat za razvoj i nauku, Beograd, 2002.)

⁵ Prema Jedinstvenoj klasifikaciji delatnosti koja je bila na važnosti tokom posmatranog perioda, privrednu oblast 02 Poljoprivreda i ribarstvo čine poljoprivredna proizvodnja, poljoprivredne usluge i ribarstvo.

⁶ O kretanju poljoprivredne proizvodnje SR Jugoslavije tokom decenije 1990–2000. videti u radu: M. Milanović, Neke karakteristike razvoja agroindustrije SR Jugoslavije u poslednjim decenijama XX veka, *Ekonomika poljoprivrede*, broj 1-2, 2002.

poslovne knjige, odnosno ne sastavlja uobičajene bilanse (završne račune). Jasno je, otuda, da se značajan deo poslovnih aktivnosti u poljoprivredi statistički ne obuhvata i da su stoga finansijski (a naravno i ostali) rezultati poslovanja ove delatnosti u određenoj meri nepotpuni, odnosno deformisani. U neposrednoj vezi s navedenim je i ocena da je tokom poslednje decenije XX veka, u kriznim i nestabilnim vremenima, kada je inače primarna poljoprivredna proizvodnja pokazala značajnu vitalnost, dobar deo primarne poljoprivredne proizvodnje imao prirodni karakter, odnosno njen značajan deo nije prošao kroz fazu registrovanog (legalnog) prometa na tržištu, niti kroz fazu prerade i visoke finalizacije u agroindustrijskim pogonima.⁷ Najzad, kao poslednje značajno ograničenje trebalo bi istaći kvalitet bilansa (završnih računa), koji je kao takav karakterističan ne samo za ovu delatnost već i za celu privredu, i koji predstavlja i značajan problem za zvaničnu statistiku pošto bilansi predstavljaju osnovu za obračun društvenog proizvoda i drugih agregata. I na kraju, treba istaći da je, iz potpuno razumljivih i svima poznatih razloga, iz analize isključena 1993. godina.

Tokom posmatranog perioda nekoliko puta je došlo do promene zvaničnih bilansnih šema, tako da se ceo period, prema tom kriterijumu, može podeliti na više manjih potperioda: 1990–1992, 1994–1996, 1997–1999, 2000. i 2001–2002. Promene u bilansnim šemama zahtevale su određena pregrupisanja pojedinih bilansnih pozicija, radi dostizanja određene (prihvatljive) ujednačenosti i uporedivosti. Iako to nije bilo moguće postići u potpunosti, ostvareni stepen ujednačenosti i uporedivosti, na osnovu metodoloških rešenja postavljenih ranije, za potrebe analize koja sledi u osnovi se može oceniti kao zadovoljavajući, što je potvrđeno u većem broju istraživanja i projekata u kojima je autor učestvovao.⁸ Naravno, svodenje na uporedive šeme rešava samo jedan od problema koji se pojavljuje i koje treba rešiti. Drugi problem karakterističan je za svaki rad s vremenskim serijama vrednosno

---

⁷ M. Milanović, Neke karakteristike razvoja agroindustrije SR Jugoslavije u poslednjim decenijama XX veka, *Ekonomika poljoprivrede*, broj 1-2, 2002, str. 23.

⁸ Pored učešća u većem broju procena vrednosti i izrade programa privatizacije za preduzeća iz raznih delatnosti, treba istaći i projekte *Program za unapređenje institucionalnih, organizacionih, tehničkih i finansijskih uslova za razvoj malih i srednjih preduzeća*, NICEF Ekonomski fakultet, Beograd, 1999, *Transformacija lokalnih javnih preduzeća*, PALGO centar, Beograd, 2002, zatim studiju B. Begović, R. Bukvić, B. Mijatović, B. Živković i D. Hiber, *Unapređenje korporativnog upravljanja*, Centar za liberalno-demokratske studije, Beograd, 2003, kao i neke od radova objavljenih u periodičnim publikacijama (npr. R. Bukvić i M. Zeljković, Mala i srednja preduzeća u Jugoslaviji 1997. i 1998., *Ekonomika menadžmenta*, broj 1–2, 2000, R. Bukvić i M. Zeljković, Gubici u privredi SR Jugoslavije u 1997. i 1998., *Ekonomika preduzetništva*, broj 3–4, 2000).

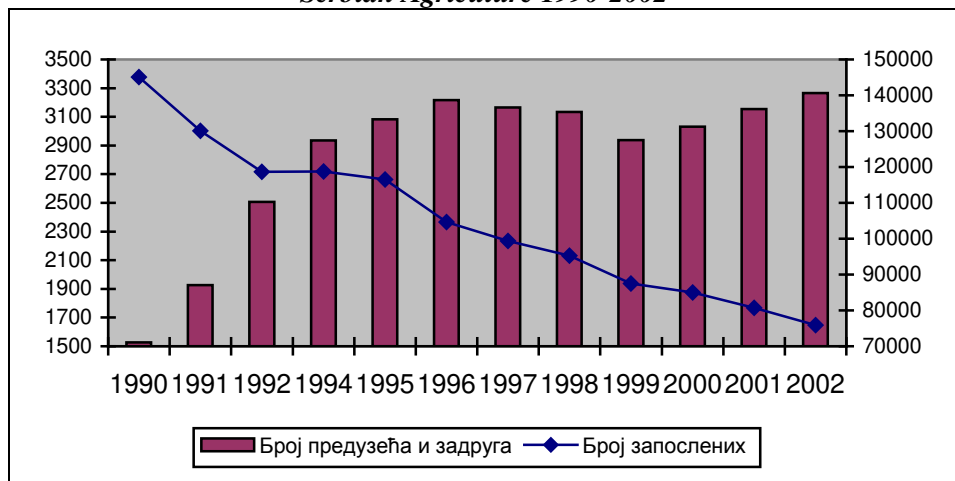
iskazanih agregata, a odnosi se na probleme koje donosi promena vrednosti novčanih jedinica, odnosno inflacija. Ovaj problem se može rešiti (ili rešavati) na različite načine, ali on u ovom radu nije posebno apostrofirano, budući da je akcenat na strukturnim odnosima.

Opšti podaci

U analizi koja sledi obuhvaćeno je između 1526, kao minimalan (u 1990. godina), i 3265 preduzeća i zadruga, kao maksimalan broj (u 2002). Ukupan broj preduzeća i zadruga u poljoprivredi čini nešto manje od 5% ukupnog broja preduzeća i zadruga u privredi Srbije, i svakako je nesrazmeran značaju koji ova delatnost ima u okviru privrede Republike. Kao što se vidi na *grafikonu 1*, do smanjivanja broja aktivnih preduzeća i zadruga, tj. broja preduzeća i zadruga koji su predali završne račune (a koji je inače znatno manji od broja registrovanih preduzeća i zadruga), u posmatranom periodu došlo je već u 1997. i 1998. godini. Potonji potperiod (1999–2002) mora da bude tretiran odvojeno jer ne obuhvata preduzeća i zadruge s Kosova i Metohije, i njega karakteriše stalni rast broja preduzeća i zadruga u ovoj privrednoj oblasti.

Grafikon 1 Broj preduzeća i zadruga i broj zaposlenih u poljoprivredi Srbije 1990–2002.

Graph. 1 Number of Firms and Associations and Number of Employees in Serbian Agriculture 1990-2002

Napomena: Nisu obuhvaćeni podaci za Kosovo i Metohiju za godine 1999–2002.

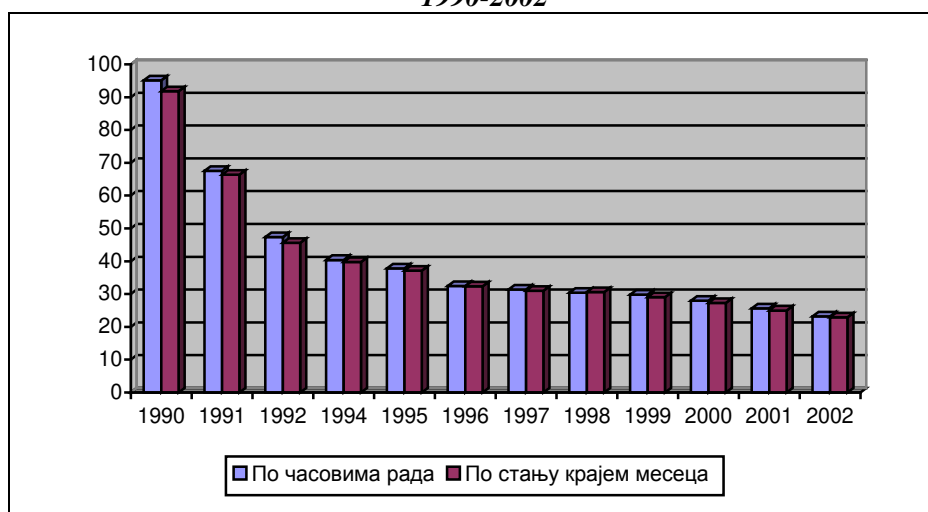
Izvor: Završni računi preduzeća i zadruga u privredi Srbije 1990–2002. godine

Za razliku, međutim, od broja preduzeća i zadruga, koji je tokom posmatranog perioda značajno varirao, i pored opšte tendencije porasta (iako i ne linearnog), broj zaposlenih⁹ u ovim preduzećima i zadrugama značajno je i konstantno opadao, tako da se sveo na gotovo polovinu početnog broja: broj zaposlenih smanjen je s početnih 145.080 na 75.890. Jedini, i to minimalni, izuzetak odnosi se na 1994. godinu u kojoj je u odnosu na 1992. zabeležen porast broja zaposlenih od 84 radnika, dok je u narednoj, 1995, godini opadanje bilo minimalno. U svim ostalim godinama beleži se izraženo smanjivanje broja radnika.

Kao rezultat opisanih kretanja broja preduzeća i zadruga i broja zaposlenih, prosečan broj zaposlenih po jednom preduzeću, odnosno zadruzi, značajno je, i to više nego četvorostruko, smanjen (videti *grafikon 2*), tako što je sa početnih 95,1 (u 1990) pao na 23,2 (u 2002. godini).

Grafikon 2 Prosečan broj zaposlenih po preduzeću u poljoprivredi Srbije 1990–2002.

Graph 2. Number of Employees per Firm in Serbian Agriculture, Average 1990-2002

Napomena: Nisu obuhvaćeni podaci za Kosovo i Metohiju za godine 1999–2002.

Izvor: Završni računi preduzeća i zadruga u privredi Srbije 1990–2002. godine

⁹ U ovom radu pod brojem zaposlenih, osim ako to nije posebno naglašeno, podrazumeva se prosečan broj zaposlenih na bazi časova rada, kao realniji broj u odnosu na drugu poziciju iz završnih računa (prosečan broj zaposlenih na bazi stanja krajem meseca).

U posmatranom periodu preduzeća i zadruge iz oblasti poljoprivrede poslovali su sa značajnim sredstvima, odnosno kapitalom. Osnovne bilansne veličine ove privredne oblasti (poslovna imovina i kapital, kao i kumulirani gubitak) prikazane su u *tabeli 1*. Vrednosno iskazani agregati, naravno, pod uticajem su inflacije i ne mogu bez dodatnih pokazatelja koji se odnose na visinu inflacije da pruže pravu sliku, ali se ipak već u ovoj tabeli može zapaziti izrazit porast nominalno iskazanih kumuliranih gubitaka, najpre u 1997, zatim u 2000, a onda posebno u 2001. i 2002. godini.

Tabela 1 Osnovne bilansne veličine poljoprivrede Srbije u periodu 1999–2002.

Table 1 Basic Balanced Determinates in Serbian Agriculture 1999-2002

u hiljadama dinara in thousands dinars

Godina	Poslovna imovina	Stalna sredstva	Obrtna sredstva	Bruto kapital	Kumulirani gubitak	Neto kapital
1	2	3	4	5	6	7
1990.	172.313.404	113.673.467	58.290.076	109.489.746	2.479.752	107.009.994
1991.	291.084.660	222.714.214	67.617.537	218.878.699	5.535.780	213.342.919
1992.	5.057.213.418	4.217.717.865	820.187.409	4.271.937.228	22.980.446	4.248.956.782
1994.	9.148.245	7.579.731	1.533.388	7.889.072	235.681	7.653.391
1995.	17.485.713	14.523.156	2.894.056	15.265.019	34.050	15.230.969
1996.	26.958.029	21.242.233	5.598.990	22.757.548	162.907	22.594.641
1997.	27.234.352	20.270.967	6.786.943	20.495.195	2.274.674	18.220.521
1998.	36.727.335	27.806.829	8.770.191	28.339.728	3.263.617	25.076.111
1999.	51.631.943	39.181.016	12.251.961	42.863.470	4.756.451	38.107.019
2000.	106.356.949	79.793.999	26.103.320	88.880.239	10.798.443	78.081.796
2001.	145.049.664	103.932.711	40.359.338	120.930.010	22.576.568	98.353.442
2002.	162.238.180	118.145.905	43.367.812	127.223.542	21.121.561	106.101.981

Izvor: Završni računi preduzeća i zadruga u privredi Srbije 1990–2002. godine

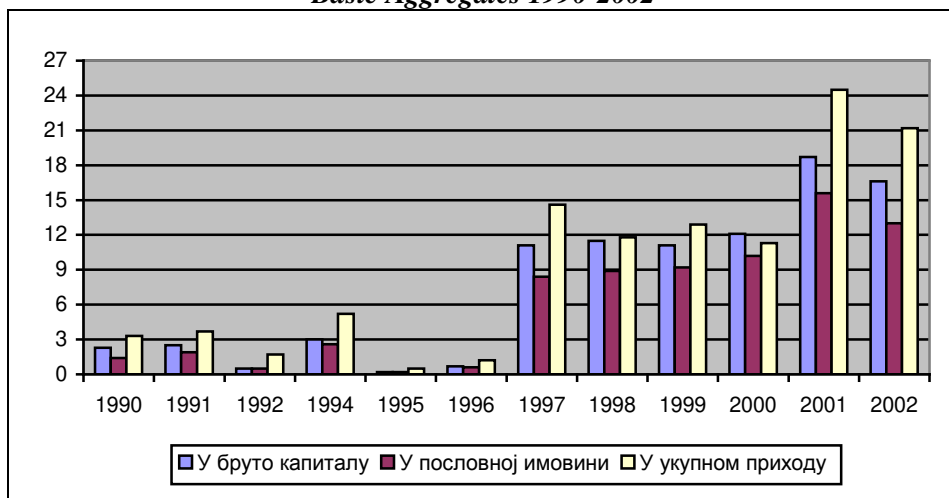
Napomena: Nisu obuhvaćeni podaci za Kosovo i Metohiju za godine 1999–2002.

Kao što pokazuje *grafikon 3*, u relativnom smislu gubici u poljoprivredi nisu do 1997. godine predstavljali značajniju stavku, a najveći porast gubitaka zabeležen je upravo u 1997. godini, kada je njihovo učešće u bruto kapitalu prešlo iznos od 11%, prema manje od 1% u prethodnim dvema godinama. U 2000. godini ovaj porast u relativnom smislu nije bio naročito izražen, s obzirom da je u toj godini bio snažan uticaj inflacije. Najzad, u 2001. došlo je do novog veoma izraženog i značajnog porasta kumuliranih gubitaka, i to i u apsolutnom i u relativnom smislu, tako da je njihovo učešće u bruto kapitalu došlo do iznosa od 18,7%, a u poslovnoj imovini od 15,6%. Ovi procenti u 2002. godini nešto su smanjeni, ali su još uvek na nivou od 16,6% i 13,0%, respektivno, dakle znatno veći nego u celom posmatranom periodu izuzev u 2001. godine. Učešće gubitaka u ukupnim prihodima ove oblasti nešto je veće od prethodno komentarisanih učešća, s tendencijama koje u potpunosti prate navedene, kao što se vidi na istom grafikonu. Veliki i rastući procenti koji ilustruju ovo poslednje učešće

svojevrsan su pokazatelj uspešnosti ukupnog poslovanja ove oblasti, s obzirom da je sve veći deo ukupno ostvarenih prihoda neophodno izdvajati radi pokrića naraslih gubitaka.

Grafikon 3 Učešće kumuliranih gubitaka poljoprivrede Srbije 1990–2002. u osnovnim agregatima

Graph. 3 Cumulated Losses in Serbian Agriculture and its Participation in Basic Aggregates 1990-2002

Napomena: Nisu obuhvaćeni podaci za Kosovo i Metohiju za godine 1999–2002.

Izvor: Završni računi preduzeća i zadruga u privredi Srbije 1990–2002. godine

O uticaju gubitaka više reči će biti kasnije, kod analize pojedinih karakteristika finansijskog položaja poljoprivrede, a posebno kod analize rentabilnosti, odnosno profitabilnosti poslovanja ove privredne delatnosti.

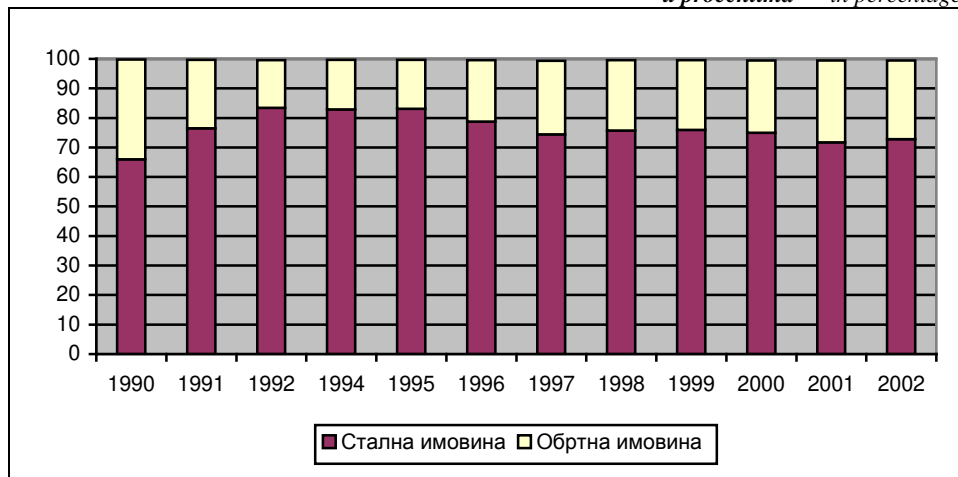
U strukturi poslovne imovine poljoprivrede zastupljene su praktično samo stalna i obrtna imovina, pošto je učešće neuplaćenog upisanog kapitala i aktivnih vremenskih razgraničenja u svim godinama bilo simbolično, na nivou od 0 do 0,5 %. Odnos stalne i obrtne imovine, pri tome, menjao se u korist stalne imovine sve do 1995. godine, kada je njeno učešće dostiglo maksimum od nešto preko 83%, a posle toga uz manje oscilacije u korist obrtne imovine, ali je ipak njeno najveće učešće (u 2001. godini, 27,8%) ispod učešća u, ovde početnoj, 1990. godine kada je iznosilo 33,8 %

U uslovima dezinvestiranja, koji su inače karakterisali celu privredu, pa i poljoprivredu, Srbije tokom čitavog ovog perioda ovakvo kretanje odnosa stalne i obrtne imovine ne iznenađuje.

Grafikon 4 Struktura poslovne imovine poljoprivrede Srbije 1990–2002.
Graph.4 Business Property in Serbian Agriculture 1990-2002

u procentima in percentage

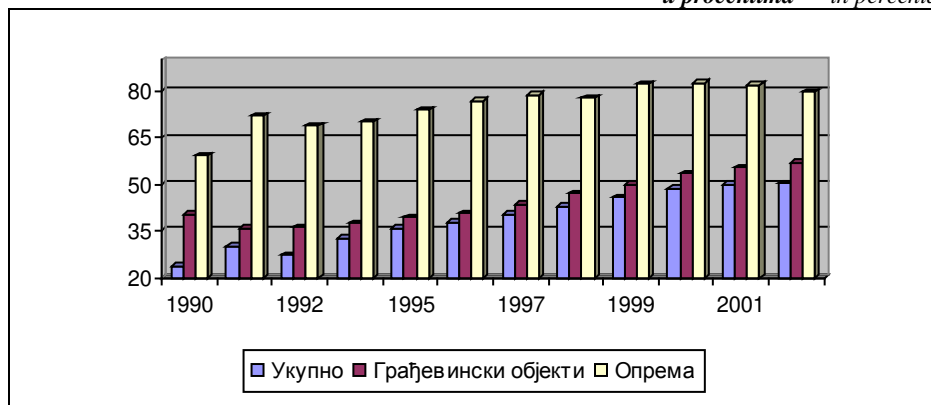
Napomena: Nisu obuhvaćeni podaci za Kosovo i Metohiju za godine 1999–2002.

Izvor: Obračun autora na osnovu podataka iz završnih računa preduzeća i zadruga Srbije za period 1990–2002.

Ovakave zaključke potvrđuju i podaci o stepenu otpisanosti osnovnih sredstava ove privredne oblasti (*grafikon 5*).

Grafikon 5 Stepen otpisanosti osnovnih sredstava poljoprivrede Srbije 1990–2002.
Graph.5 Level of Used Basic Means in Serbian Agriculture 1990-2002

u procentima in percentage

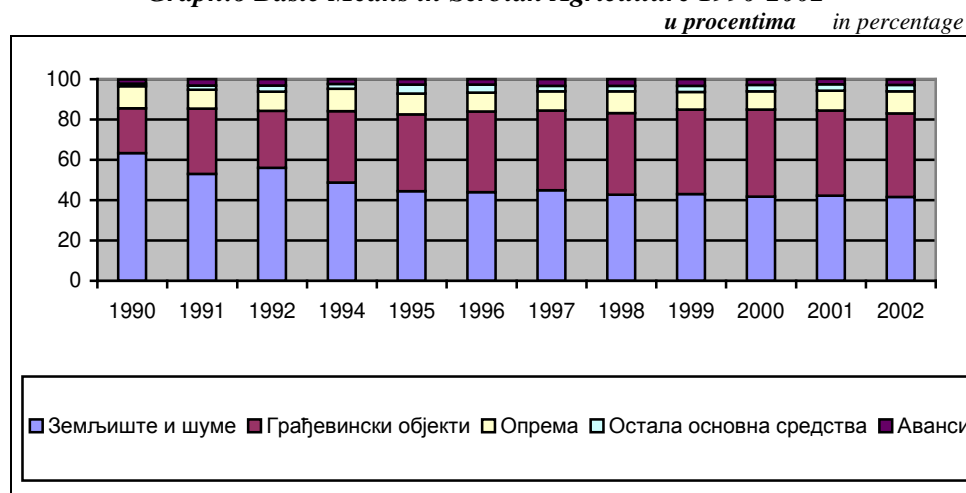
Napomena: Nisu obuhvaćeni podaci za Kosovo i Metohiju za godine 1999–2002.

Izvor: Obračun autora na osnovu podataka iz završnih računa preduzeća i zadruga Srbije za period 1990–2002.

Iako se mora istaći da pokazatelj stepena otpisanosti osnovnih sredstava u uslovima koji su u privredi Srbije postojali tokom posmatranog perioda, nije potpuno pouzdan i zbog, pored inače poznatih razloga, činjenice da je jedan broj preduzeća i zadruga povećavao vrednost svojih osnovnih sredstava po osnovu izvršene procene vrednosti svog kapitala i imovine, dakle bez realnih ulaganja. O razmerama ove činjenice ne postoje pouzdani podaci, ali je njen uticaj nesumnjiv.

Kao što se vidi na *grafikonu 5*, otpisanost opreme daleko je veća nego otpisanost građevinskih objekata, i kreće se tokom poslednjih godina na nivou od oko 80 %. S obzirom na veliko učešće zemljišta, šuma i višegodišnjih zasada u ovoj strukturi, stepen otpisanosti ukupnih osnovnih sredstava znatno je manji nego u drugim delatnostima, pre svega u industriji (zemljište ne podleže obavezi amortizovanja). Ipak, učešće zemljišta, šuma i višegodišnjih zasada u osnovnim sredstvima konstantno opada i poslednjih godina kreće se na nivou jedva nešto većem od 40%, dok je 1990. godine bilo 63,4 %. Učešće građevinskih objekata, nasuprot tome, u stalnom je porastu i sa početnih nešto iznad 22% povećalo se na preko 40%, izjednačivši se na taj način s učešćem zemljišta, šuma i višegodišnjih zasada. Najzad, učešće opreme održavalo se, uz manje oscilacije, na nivou od oko 9–11% (*grafikon 6*).

Grafikon 6 struktura osnovnih sredstava poljoprivrede Srbije 1990–2002.
Graph.6 Basic Means in Serbian Agriculture 1990-2002

Napomena: Nisu obuhvaćeni podaci za Kosovo i Metohiju za godine 1999–2002.
 Izvor: Obračun autora na osnovu podataka iz završnih računa preduzeća i zadruga Srbije za period 1990–2002.

Finansijska struktura, zaduženost i likvidnost

U analizi finansijskog položaja poljoprivrede najpre ćemo sagledati neto obrtni kapital ove privredne oblasti u posmatranom periodu 1990–2002. godine. Kao što je već navedeno (tabela 1, kolona 6), ukupni kumulirani gubici u poljoprivredi Srbije dostigli su tokom poslednje dve posmatrane godine iznos od nešto iznad 22, odnosno 21 milijarde dinara, što čini gotovo 25% od ukupno ostvarenih prihoda i oko jedne šestine od bruto kapitala s kojim je ova privredna oblast poslovala. Iako relativna (naravno, i apsolutna) visina gubitaka nije reda veličine kao, na primer, u industriji, nema sumnje da su iskazani gubici izuzetno veliki, usled čega je jasno i da je tokom celog perioda, a posebno u poslednjim godinama, prisutan problem negativnog neto obrtnog kapitala. Sopstveni neto obrtni kapital negativan je od 1997, a nedostajući iznos NOK-a postoji u svim posmatranim godinama (negativne vrednosti u koloni 7 *tabele 2*), dok se ukupan nedostatak finansijskih sredstava za finansiranje zaliha ne oseća samo u početnoj 1990. i u 1995. godini.

Tabela 2 Neto obrtni capital poljoprivrede Srbije u periofu 1999–2002.
Table 2 Serbian Agricultural Capital, Net 1999-2002

u procentima in percentage

Godina	Kapital (bruto)	Sopstveni neto kapital	Sopstveni NOK	Ukupni NOK	Višak (nedostatak)	
					NOK-a	finan. sred..za zalihe
1	2	3	4	5	6	7
1990.	109.489.746	107009.994	-6.663.473	709.112	-29.773.785	1225.382
1991.	218.878.699	213342.919	-9.371.295	-3.052.443	-41.584.455	-4380.015
1992.	4.271.937.228	4.248.956.782	31.238.917	89.931.021	-397.822.510	-120.560.539
1994.	7.889.072	7.650.406	70.675	164.271	-793.653	-387.449
1995.	15.265.019	15.230.969	707.813	954.911	-628.142	-9.884
1996.	22.757.548	22.594.641	1.352.408	1.737.061	-978.391	87.158
1997.	20.495.195	18.180.632	-2.090.335	-258.178	-3.675.461	-2.201.137
1998.	28.339.728	25.020.558	-2.786.271	-83.048	-4.382.689	-2.992.952
1999.	42.863.470	37.925.866	-1.255.150	196.314	-5.632.517	-4.039.858
2000.	88.880.239	77.628.993	-2.165.006	831.300	-12.073.695	-8.993.248
2001.	120.930.010	97.817.747	-6.114.964	412.759	-19.194.103	-14.175.373
2002.	127.223.542	105.718.972	-12.426.933	-2.956.480	-25.548.126	-17.829.046

Napomena: Nisu obuhvaćeni podaci za Kosovo i Metohiju za godine 1999–2002.

Izvor: Obračun autora na bazi završnih računa preduzeća i zadruga u privredi Srbije 1990–2002. godine

Kao što se može zapaziti u ovoj tabeli, naročito su nepovoljne dve poslednje godine, kada su gotovo sve ovde posmatrane veličine (sopstveni neto obrtni kapital, ukupni neto obrtni kapital i nedostatak neto obrtnog kapitala odnosno nedostatak finansijskih sredstava za finansiranje zaliha), inače negativne, više nego značajno povećane. Svakako da je to u neposrednoj vezi sa

značajnim povećanjem kumuliranih gubitaka u ove dve godine, što je ranije već apostrofirano.

Nedostatak neto obrtnog kapitala odnosno finansijskih sredstava za finansiranje zaliha kreće se u apsolutnom iznosu na nivou od preko 25,5 odnosno 17,8 milijardi dinara u, kao što se vidi u tabeli 2, on uz manje oscilacije u osnovi prati kretanje gubitaka. Prema tome, moglo bi se istaći, kao što je to već više puta i učinjeno¹⁰, da su gubici osnovni uzrok pogoršanja finansijskog položaja i ove delatnosti iskazanog preko kretanja neto obrtnog kapitala, odnosno da je nedostatak obrtnih sredstava jedna od osnovnih "boljki" i ove oblasti, kao i cele privrede Srbije.

U prethodnom izlaganju su već istaknuti visoki gubici i, kao neposredna posledica, postojanje negativnog neto obrtnog kapitala tokom većeg dela, odnosno praktično tokom celog posmatranog perioda. Finansijska struktura, shodno tome, tokom celog perioda deformisana je i opterećena gubicima, a to se kasnije odražava i na solventnost i likvidnost. Odabrani pokazatelji solventnosti i likvidnosti prikazani su u tabeli 3. Kao što se vidi, i ovde se zapaža značajno pogoršanje pokazatelja na kraju perioda, posebno u 2001. i 2002. godini. To se naročito odnosi na odabrane pokazatelje likvidnosti. Iako je problematično da li se i na poljoprivredu, zbog karakteristika proizvodnog procesa, mogu primeniti uobičajene, ili standardne, vrednosti koeficijenata likvidnosti, gde se najčešće kao takve uzimaju vrednosti za tekući racio 2 (dva) i za rigorozni, ili ubrzani, 1 (jedan)¹¹, vrednosti ovih koeficijenata (videti kolone 7 i 8 u tabeli 3) daleko su ispod navedenih vrednosti, i izrazito su opale upravo u poslednjim dvema godinama.

---

¹⁰ Videti npr.: J. Ranković i G. Ilić, Vlasnička struktura i finansijski položaj jugoslovenske privrede prema bilansima za 1999., *Računovodstvo*, broj 7–8, str. 17.

¹¹ Oko ovih standardnih vrednosti koeficijenata likvidnosti inače i ne postoji nekakva opšta saglasnost, pa se tako za opšti racio ponegde ističe da takve prosečne i opštevažeće vrednosti nema (*Leksikon računovodstva i poslovnih finansija*, Savez računovodstvenih i finansijskih radnika Srbije, Beograd, 1983, str. 655), nasuprot nekim mišljenjima po kojima se kao takva standardna, ili prosečna, vrednost za ovaj koeficijent uzima vrednost 2 (R. Tepšić, I. Turk, M. Petrović, *Rječnik računovodstva i financija*, Informator, Zagreb, 1984, str. 95, L. Žager, Pokazatelji finansijske analize poslovanja poduzeća, *Računovodstvo i financije*, broj 2, 1992, str. 72.). Za rigorozni, ili ubrzani, racio likvidnosti, nasuprot tome, čini se da je kao standardna prihvaćena navedena vrednost 1, što daju oba ovde citirana izvora.

Tabela 3 Pokazatelji solventnosti i likvidnosti poljoprivrede Srbije 1990–2002.

Table 3 Solvent and Liquidity of Serbian Agriculture 1990-2002

Godina	Pokriće stalnih sredstava sopstvenim kapitalom	Pokriće obrtnih sredstava i AVR		Učešće sopstvenog kapitala u		Racija likvidnosti	
		NOK-om	NOK-om i kratkoročnim finansijskim obavezama	trajnim i dugoročnim izvorima	finansiranju ukupnih sredstava	tekući	ubrznani
1	2	3	4	5	6	7	8
1990.	0,941	0,012	0,541	0,936	0,622	0,519	0,493
1991.	0,958	-0,045	0,500	0,971	0,733	0,465	0,427
1992.	1,007	0,107	0,437	0,986	0,842	0,562	0,502
1994.	1,009	0,105	0,364	0,988	0,834	1,070	0,442
1995.	1,049	0,322	0,531	0,984	0,869	1,033	0,470
1996.	1,064	0,304	0,491	0,983	0,833	1,000	0,522
1997.	0,897	-0,037	0,175	0,908	0,667	0,975	0,508
1998.	0,900	-0,009	0,147	0,902	0,681	1,006	0,529
1999.	0,968	0,016	0,145	0,963	0,734	1,036	0,550
2000.	0,973	0,032	0,149	0,963	0,730	1,051	0,537
2001.	0,941	0,010	0,134	0,937	0,675	0,490	0,378
2002.	0,895	-0,068	0,109	0,918	0,652	0,483	0,387

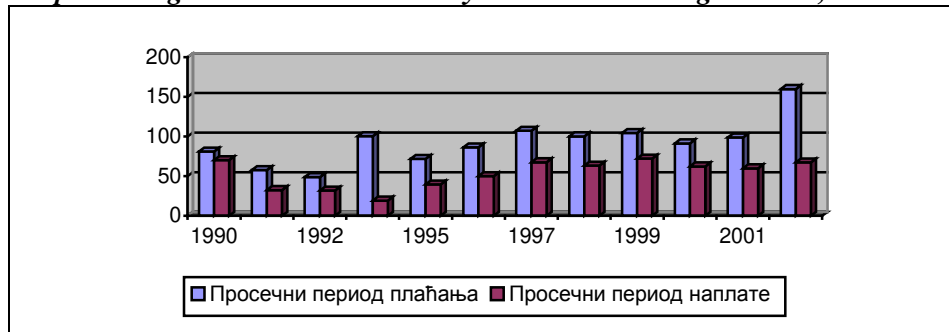
Napomena: Nisu obuhvaćeni podaci za Kosovo i Metohiju za godine 1999–2002.

Izvor: Obračun autora na bazi završnih računa preduzeća i zadruga u privredi Srbije 1990–2002. godine

Svojevrsni pokazatelji likvidnosti jesu i prosečan period plaćanja obaveza, i s tim povezan prosečan period naplate potraživanja (*grafikon 7*).

Grafikon 7 Prosečan period plaćanja obaveza i naplate potraživanja poljoprivrede Srbije 1990–2002.

Graph.7 Obligated and Demanded Payment in Serbian Agriculture, 1990-2002

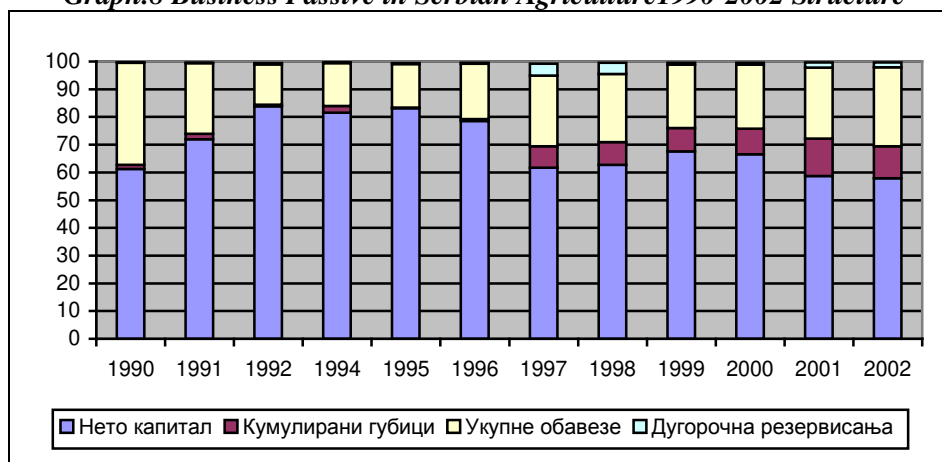
Napomena: Nisu obuhvaćeni podaci za Kosovo i Metohiju za godine 1999–2002.

Izvor: Obračun autora na bazi završnih računa preduzeća i zadruga u privredi Srbije 1990–2002. godine

Ovi pokazatelji imali su vrednosti oko 2 (za period plaćanja) pa do 3 i više puta (za naplatu potraživanja) veće od zakonski dozvoljenih 30 dana. Pri tome naročito odskače, u negativnom smeru, period naplate potraživanja u poslednjoj posmatranoj godini, kada je dostigao iznos od čak 160 dana! Imajući u vidu da je u većem delu perioda ovaj koeficijent imao vrednosti oko 100 (1994, 1997, 1998, 1999. i 2001), a da ni u ostalim godinama nije bio značajno povoljniji, jasno je koliko je ta činjenica negativno uticala na likvidnost, pa i zaduženost, ove privredne oblasti.

Svakako da je na nepovoljne finansijske performanse od uticaja i struktura pasive, odnosno zaduženost poljoprivrede. Kao što se vidi na *grafikonu 8*, učešće obaveza u poslovnoj pasivi bilo je na nivou od oko 25 i više procenata, izuzimajući 1992, kao i godine 1994–1996, s tendencijom porasta u poslednjim dvema godinama, tako da je u 2002. godini dostignuto njihovo maksimalno učešće od 28,5% (s izuzetkom početne, 1990. godine, u kojoj je ovo učešće bilo 36,8%). U strukturi same pasive već je istaknuto povećano učešće (kumuliranih) gubitaka, tako da poljoprivreda tokom celog perioda posluje uz sve manju zastupljenost sopstvenih izvora poslovanja.

Grafikon 8 struktura poslovne pasive poljoprivrede Srbije 1990–2002.
Graph.8 Business Passive in Serbian Agriculture 1990-2002 Structure

Napomena: Nisu obuhvaćeni podaci za Kosovo i Metohiju za godine 1999–2002.

Izvor: Obračun autora na bazi završnih računa preduzeća i zadruga u privredi Srbije 1990–2002. godine

S druge strane, struktura pozajmljenih sredstava, odnosno struktura obaveza, pokazuje značajno veće učešće dugoročnih obaveza, koje se uz manje oscilacije kreće na nivou od oko 90 %. Svakako da je ovo za samu privrednu

oblast nepovoljno, pogotovo ako se uzme u obzir karakter poslovanja, odnosno dug proizvodni ciklus i ostale karakteristike poslovanja u ovoj oblasti.

Grafikon 9 Ročna struktura ukupnih obaveza poljoprivrede Srbije 1990–2002.

*Graf.9 Structure of Obligation Deadlines in Total of Serbian Agriculture
1990-2002.*

Napomena: Nisu obuhvaćeni podaci za Kosovo i Metohiju za godine 1999–2002.

Izvor: Obračun autora na bazi završnih računa preduzeća i zadruga u privredi Srbije 1990–2002. godine

Rentabilnost

Rentabilnost preduzeća predstavlja sa stanovišta vlasnika preduzeća, odnosno akcionara, najvažniji pokazatelj uspešnosti poslovanja preduzeća. Rentabilnost, odnosno profitabilnost je rezultat i cilj celokupnog poslovanja preduzeća, a posebno je značajna kod ocenjivanja upravljačke funkcije, odnosno kod ocenjivanja poslovanja menadžerskog sloja. U teorijskom smislu rentabilnost je načelo prema kome je potrebno ostvariti najveće rezultate s najmanje uloženi sredstava.¹² Rentabilnost, odnosno profitabilnost je pokazatelj finansijske uspešnosti ili efikasnosti rada proizvođača (preduzeća, preduzetnika) kojim se utvrđuje u kojoj meri preduzeće uspeva da prodajom svojih proizvoda i usluga nadoknadi sredstva utrošena u proizvodnju tih proizvoda, tj. usluga,

¹² Sam termin rentabilnost izveden je od latinske reči reddere, što znači vratiti.

odnosno u kojoj meri ostvaruje normalnu (proširenu) reprodukciju samog preduzeća. Ostvarivanjem proširene reprodukcije obezbeđuje se rast preduzeća, odnosno rast kapitala, a to predstavlja najvažniji dugoročni cilj preduzeća, tj. njegovog poslovanja.

Kao što je iz navedenog jasno, ovaj rast preduzeća, odnosno kapitala preduzeća ostvaruje se postizanjem odgovarajućeg prinosa na ukupna ulaganja (aktivu) preduzeća ili na ukupnu neto imovinu (aktivu, kapital) preduzeća, odakle sledi i jedan od osnovnih principa iskazivanja rentabilnosti poslovanja preduzeća, a to je odnos između ostvarenih rezultata (prinos) i uložених sredstava (aktiva, odnosno kapital) preduzeća. Naravno, i jedna i druga strana ovog odnosa može se izraziti na različite načine, tako da je u matematičkom smislu moguće komponovati veći broj pokazatelja rentabilnosti, koji u brojčanom obliku iskazuju ostvarenu rentabilnost, odnosno profitabilnost preduzeća. Naravno, ovi pokazatelji u isto vreme omogućavaju i ostvarivanje drugih funkcija koje imaju menadžeri, ali i ne samo oni u poslovanju preduzeća – upravljanje, planiranje, informisanje itd. U svakom slučaju, bitno je da se ostvarena (ili planirana) rentabilnost može kvantitativno iskazivati, a na osnovu toga zatim vršiti određene analize, predviđanja i sl. Obično se u analizama (finansijski izveštaji i sl.) pokazatelji profitabilnosti, odnosno rentabilnosti izračunavaju i prikazuju kao poslednja grupa finansijskih pokazatelja, što je svojevrsna potvrda njihovog svodnog (sintetičkog) karaktera u odnosu na ostale pokazatelje (finansijskog) poslovanja preduzeća.

Izbor konkretnih pokazatelja kojima se izražava rentabilnost zavisi u prvom redu od cilja koji se tim pokazateljima želi postići, a taj cilj (ili ti ciljevi) odražava pre svega vizuru onoga, ili onih koji sprovode odgovarajuću analizu, predviđanje ili pak ostvaruju neku drugu funkciju u preduzeću. Svakako da će (ili da mogu) odabrati drugačije pokazatelje menadžeri koji podnose izveštaje vlasnicima preduzeća, gde će akcenat biti na tzv. individualnoj rentabilnosti, a drugačije ako je potrebno oceniti tzv. društvenu rentabilnost. S druge strane, moguće je razlikovati pokazatelje rentabilnosti i ako se pođe od baze od koje se vrši obračun, pa se tako ovi pokazatelji klasifikuju na pokazatelje rentabilnosti (prosečno) korišćene imovine i pokazatelje rentabilnosti ukupnog prihoda. Najzad, priroda same delatnosti preduzeća (npr. da li je u pitanju proizvodno ili trgovačko preduzeće) svakako će uticati na izbor i konstrukciju pokazatelja rentabilnosti.

U okviru ove grupe pokazatelja moguće je konstruisati i koristiti veći broj koeficijenata. Uobičajeno je da se profitabilnost, tj. rentabilnost izražava kao odnos ostvarenog profita i korišćenih sredstava, što i predstavlja rentabilnost u izvornom značenju. Međutim, polazeći od ove uopštene definicije može se doći do velikog broja koeficijenata, od kojih svaki ima određene analitičke vrednosti.

$$(1) \text{ бпс} = \frac{\text{бруто добит}}{\text{укупна средства}},$$

Najčešće se koriste pokazatelji koji izražavaju bruto ili neto profitnu stopu odnosno

$$(2) \text{ нпс} = \frac{\text{добит после опорезивања}}{\text{укупна средства}},$$

koji su poznati još i kao bruto i neto rentabilnost ukupnih sredstava.

Pored ova dva koeficijenta kao značajni pokazatelji profitabilnosti koriste se i bruto, odnosno neto marža profita (u odnosu na prihod):

$$(3) \text{ бмп} = \frac{\text{бруто добит}}{\text{приходи}}, \quad \text{i}$$

$$(4) \text{ нмп} = \frac{\text{добит после опорезивања}}{\text{приходи}}.$$

Svaki od upravo navedenih pokazatelja ima određenu analitičku vrednost, i može se koristiti za istraživanje različitih aspekata finansijskog poslovanja preduzeća. Međutim, bez obzira o kojem pokazatelju je reč, njihove izračunate vrednosti same za sebe najčešće ne govore mnogo, odnosno nisu same za sebe dovoljno informativne. Njihove analitičke vrednosti dolaze do izražaja tek u slučaju poređenja sa odgovarajućim, manje ili više podesno odabranim, reperima. U okviru samog preduzeća, takva poređenja su moguća dinamički posmatrano, dakle ako se porede odgovarajući koeficijenti s vrednostima iz prethodne, ili više prethodnih godina. Takođe, od značaja je i poređenje sa planiranim vrednostima koeficijenata, naravno, ukoliko preduzeće praktikuje ovakvo planiranje. Međutim, čak i u tim slučajevima, pravo značenje koeficijenti dobijaju tek ako se porede sa veličinama odgovarajućih pokazatelja u drugim preduzećima. Preduzeća koja su od značaja za takva poređenja su, pre svega, srodna preduzeća, to znači preduzeća iz iste grupacije, odnosno grane, posebno preduzeća koja jesu ili mogu biti konkurenti. Od posebne koristi pri tome mogu biti i neke empirijski verifikovane vrednosti ovih koeficijenata, odnosno neki prihvaćeni standardi, što je česta praksa u tržišnim privredama.

Naravno, gore navedeni primeri pokazatelja rentabilnosti, odnosno profitabilnosti mogu biti izraženi u više varijanti, u zavisnosti od toga na kakav način se izražavaju, odnosno obračunavaju veličine u brojiocu, odnosno imeniocu

navedenih formula. Pri tome, za ove vrednosti najčešće se uzimaju određene veličine koje su već definisane u bilansima preduzeća (završni računi), što u značajnoj meri olakšava njihov obračun i iskazivanje, a naravno i samu interpretaciju.

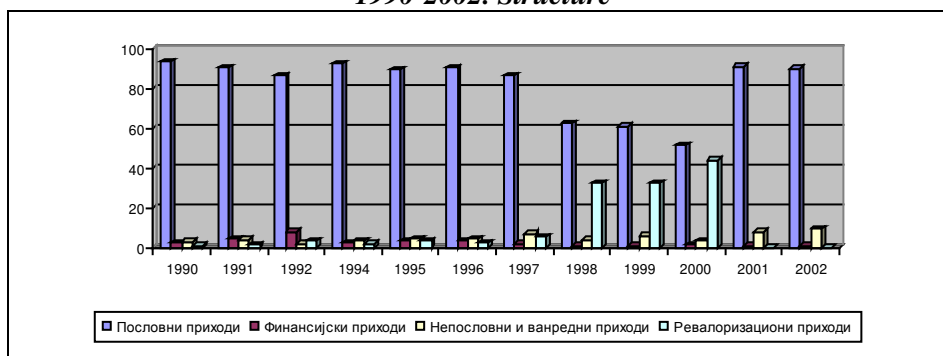
Iako je sa stanovišta vlasnika kapitala logično da se u analitičkim i drugim sagledavanjima prednost da pokazateljima rentabilnosti u odnosu na korišćena sredstva, dakle pokazateljima tipa (1) ili (2) prema gore navedenim formulama, svako kompleksnije sagledavanje ovog aspekta poslovanja preduzeća ne bi smelo da prenebregne i obračun odnosno interpretaciju pokazatelja rentabilnosti tipa (3), odnosno (4), tako da se kod iskazivanja i analiziranja rentabilnosti najčešće obračunava veći broj pokazatelja i jednog i drugog tipa, a njihova interpretacija daje dovoljno prostora za svestrano sagledavanje raznih aspekata poslovanja preduzeća, odnosno ostvarivanja različitih funkcija koje ima i samo preduzeće i razni njegovi organi, pored ostalog i upravljački organi.

Pre nego što damo analizu rentabilnosti poljoprivrede u posmatranom periodu, osvrnućemo se ukratko na strukturu i visinu njenih ostvarenih prihoda i rashoda. Zbog promena u obračunskom sistemu, koje su već pominjane, ostvoreni rezultati nisu u potpunosti uporedivi, što se pre svega odnosi na potperiod 1990–1992. godine u odnosu na preostale posmatrane godine.

U strukturi ostvarenih ukupnih prihoda (videti *grafikon 10*) prevladavaju poslovni prihodi, koji su imali učešće od 85 do 90 i više procenata tokom celog perioda izuzimajući godine 1998–2000, u kojima je bilo značajno i rastuće učešće revalorizacionih prihoda.

Grafikon 10 Struktura ostvarenih prihoda poljoprivrede Srbije 1990–2002.

Graf.10 Realization of Estimated Incomes in Serbian Agriculture 1990-2002. Structure

Napomena: Nisu obuhvaćeni podaci za Kosovo i Metohiju za godine 1999–2002.

Izvor: Obračun autora na bazi završnih računa preduzeća i zadruga u privredi Srbije 1990–2002. godine

U 2001. i 2002. godini revalorizacioni prihodi se, nakon promena u bilansnim šemama, registruju na drugačiji način, tako da se struktura ostvarenih ukupnih prihoda "vratila" na prethodno, uobičajeno stanje, doduše uz nešto veće i rastuće učešće neposlovnih i vanrednih prihoda.

U strukturi poslovnih rashoda (*grafikon 11*) zapažaju se gotovo isti strukturni odnosi, osim nešto većeg učešća finansijskih rashoda tokom prve tri posmatrane godine (1990–1992), koji su u 1992. godini premašili učešće od 20%.

Grafikon 11 Struktura ostvarenih rashoda poljoprivrede Srbije 1990–2002.
Graph.11 Realization of Costs in Serbian Agriculture, Structure 1990-2002

Izvor: Obračun autora na bazi završnih računa preduzeća i zadruga u privredi Srbije 1990–2002. godine

Napomena: Nisu obuhvaćeni podaci za Kosovo i Metohiju za godine 1999–2002.

Najzad, u *tabeli 4* prikazani su ukupni prihodi i ukupni rashodi poljoprivrede Srbije u posmatranom periodu, kao i tekući ostvareni dobitak/gubitak u apsolutnom iznosu, dakle u hiljadama tekućih dinara, i u relativnom iznosu, prema ostvarenim ukupnim prihodima. Kao što se vidi iz poslednje kolone ove tabele, tekući gubici su bili naročito visoki u 2001. godini, kada su premašili iznos od 9% ukupnih prihoda, kao i u 2002, iako su u ovoj godini u relativnom iznosu znatno manji (nešto manje od 6% od ostvarenih ukupnih prihoda).

Tabela 4 Ukupni prihodi, rashodi i gubitak poljoprivrede Srbije 1990–2002.**Table 4 Total Incomes, Costs and Loss in Serbian Agriculture 1990-2002***u hiljadama tekućih dinara in thousands current dinars*

Godina	Ukupni prihodi	Ukupni rashodi	Dobitak / gubitak	Učefeće (4:2) u %
1	2	3	4	5
1990.	75.348.745	76.114.175	-765.430	-1,0
1991.	149.707.954	151.506.488	-1.798.534	-1,2
1992.	1.339.531.181	1.330.102.527	9.428.654	0,7
1994.	4.569.528	4.736.806	-167.278	-3,7
1995.	7.397.448	7.769.042	-371.594	-5,0
1996.	13.428.239	14.060.863	-632.624	-4,7
1997.	15.541.217	16.000.822	-459.605	-3,0
1998.	27.751.729	28.372.428	-620.699	-2,2
1999.	36.792.935	37.210.134	-417.199	-1,1
2000.	95.299.605	97.643.094	-2.343.489	-2,5
2001.	92.029.657	100.548.366	-8.518.709	-9,3
2002.	99.637.986	105.409.878	-5.771.892	-5,8

Napomena: Nisu obuhvaćeni podaci za Kosovo i Metohiju za godine 1999–2002.

Izvor: Obračun autora na bazi završnih računa preduzeća i zadruga u privredi Srbije 1990–2002. godine

Ostvareni gubici u svim godinama (izuzev 1992) diktiraju u osnovi i vrednosti koeficijentata rentabilnosti koji se mogu primeniti u analizi, i to bez obzira da li se za ovu analizu izaberu pokazatelji tipa (1) i (2), ili pak (3) i (4), prema gore navedenim razmatranjima. Naredna tabela (*tabela 5*) prikazuje vrednosti odabranih pokazatelja rentabilnosti. Treba istaći da je broj mogućih pokazatelja rentabilnosti, odnosno profitabilnosti, mnogo veći, ali da su ovde odabrani oni koji su, s određenih aspekata, najizrazitiji i najinformativniji. Među njima je, ipak, najznačajniji pokazatelj prikazan u koloni 5 ove tabele.

Tabela 5 Izabrani pokazatelji rentabilnosti poljoprivrede Srbije 1990–2002.**Table 5 Chosen Topics for Rentability in Serbian Agriculture 1990-2002.**

Godina	Stopa posl. rezult. u prihodu od prod.	Stopa dobitka posle poreza u prih. odprod.	Stopa neto prinosa posle poreza na	
			poslovnu aktivnu	Sopst. kap. umanjen za gubitak
1	2	3	4	5
1990.	7,1	-12,3	-6,3	-11,1
1991.	14,4	-12,4	-7,7	-11,7
1992.	34,8	4,2	1,6	2,3
1994.	2,1	-4,5	-3,8	-4,5
1995.	2,2	-6,1	-2,9	-3,4
1996.	4,8	-5,6	-2,9	-3,4
1997.	-3,8	-3,6	-1,8	-2,5
1998.	-1,9	-3,8	-2,0	-3,0
1999.	-0,8	-2,1	-1,0	-1,4
2000.	4,1	-5,3	-3,1	-4,2
2001.	0,4	-10,8	-6,9	-9,9
2002.	-6,1	-6,7	-3,9	-5,8

Napomena: Nisu obuhvaćeni podaci za Kosovo i Metohiju za godine 1999–2002.

Izvor: Obračun autora na bazi završnih računa preduzeća i zadruga u privredi Srbije 1990–2002. godine

Kao što se vidi, uz uvažavanje istaknutih ograničenja, svi odabrani pokazatelji imali su uglavnom negativne vrednosti, a u periodu posle 1997. godine beležene su negativne, i to rastuće (po apsolutnoj vrednosti), stope rentabilnosti, koje su bile naročito izražene u poslednje dve godine. I ovi rezultati potvrđuju veliko pogoršanje performansi poljoprivrede 2001. i 2002. godine, što je već bilo konstatovano i u razmatranju drugih aspekata finansijskih rezultata poslovanja ove privredne oblasti.

Zaključak

Analiza koja je prezentovana u radu pokazuje da se prolazak poljoprivrede Srbije tokom godina tranzicije kroz velike probleme i teškoće, koji su karakterisali i ostale delatnosti, odrazio i na finansijskim rezultatima poslovanja ove privredne oblasti. Te rezultate karakterišu negativne tendencije koje se ukratko mogu predstaviti kao generalno pogoršanje efikasnosti finansijskih rezultata poslovanja, a koji su se ispoljili u raznim aspektima: pogoršanje solventnosti i likvidnosti, pogoršanje finansijske strukture, kao i pogoršanje pokazatelja rentabilnosti odnosno profitabilnosti do čega je došlo i pored značajnih strukturnih promena koje su se ogledale u povećanju broja privrednih subjekata (preduzeća i zadruge) i smanjenju broja zaposlenih usled čega je prosečan broj zaposlenih po preduzeću (odnosno, zadruzi) više nego četvorostruko smanjen.

I pored navedenog, međutim, privredni subjekti u ovoj oblasti nisu uspeli da postignu potrebnu fleksibilnost, tako da je efikasnost poslovanja konstantno pogoršavana. U ovoj opštoj tendenciji, međutim, naročito se ističe drastično pogoršanje svih posmatranih performansi ove privredne oblasti u poslednjim dvema godinama, tj. u 2001. i 2002. godini. Ovo se, naravno, može smatrati svojevrsnim izrazom zapostavljanja ove delatnosti u uslovima koji su stvoreni nakon promena u oktobru 2000. godine, a što se mora smatrati neodrživim u uslovima u kojima naša zemlja treba da otpočne s pripremama za uključivanje u evropske integracije.

Literatura

Begović, Boris; Rajko Bukvić; Boško Mijatović; Boško Živković i Dragor Hiber, *Unapređenje korporativnog upravljanja*, Centar za liberalno-demokratske studije, Beograd, 2003, 179 str.

Bukvić, Rajko i Marinko Zeljković, Mala i srednja preduzeća u Jugoslaviji 1997. i 1998., *Ekonomika menadžmenta* (Beograd), godina XXXVI, broj 1–2, 2000, str. 4–13.

Bukvić, Rajko i Marinko Zeljković, Gubici u privredi SR Jugoslavije u 1997. i 1998., *Ekonomika preduzetništva* (Beograd), godina XXXVI, broj 3–4, 2000, str. 68–74.

Ekonomski pregled – Savezna Republika Jugoslavije 2001, Savezni sekretarijat za razvoj i nauku, Beograd, 2002, 138 str.

Žager Lajoš, Pokazatelji finansijske analize poslovanja poduzeća, *Računovodstvo i financije* (Zagreb), godina XXXVIII, broj 2, 1992, str. 69–78.
Leksikon računovodstva i poslovnih finansija, Savez računovodstvenih i finansijskih radnika Srbije, Beograd, 1983, /11+/1121 str.

Makroekonomsko planiranje i tranzicija, Savezni sekretarijat za razvoj i nauku, Beograd, 2002, 441 str.

Milanović Milan, Neke karakteristike razvoja agroindustrije SR Jugoslavije u poslednjim decenijama XX veka, *Ekonomika poljoprivrede* (Beograd), godina XLIX, broj 1-2, 2002, str. 13–25.

Program za unapređenje institucionalnih, organizacionih, tehničkih i finansijskih uslova za razvoj malih i srednjih preduzeća, NICEF Ekonomski fakultet, Beograd, 1999, ii+iv+239 str. + prilozi.

Ranković, Jovan i Gavriilo Ilić, Vlasnička struktura i finansijski položaj jugoslovenske privrede prema bilansima za 1999., *Računovodstvo* (Beograd), godina XLV, broj 7–8, str. 6–32.

Ranković, Jovan i Gavriilo Ilić, Analiza rentabilitetnog i finansijskog položaja javnih preduzeća Srbije po bilansima na dan 30.06.01., *Ekonomika preduzeća* (Beograd), godina XLIX, broj 7–12, 2001, str. 207–213.

Transformacija lokalnih javnih preduzeća, PALGO centar, Beograd, 2002, vii+372 str.

